

Yusuf Akçuraoglu'nun *Ulûm Ve Tarih* Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme

Tuba UYMAZ

Özet

Türk Düşüncesi'nin temel sorunları ve bilginlerin bu sorunlara yaklaşım biçimleri, Yeni Felsefe, Yeni Bilim ve Yeni Edebiyattan alınan destekle yavaş yavaş değişmiştir. Yusuf Akçuraoglu'nun Ulûm ve Tarih adlı eserinde görüleceği üzere, tarihin nasıl yapılması ve öğretilmesi gerektiği konusunda, tarihin ne olduğu ve ne olmadığı konusunda yaptığı tartışmalarla Türkiye'ye Yeni Tarih anlayışının getirilmesinde yaptığı katkı büyüktür. Bu açıdan ele alınırsa Yusuf Akçuraoglu, tarih alanında olduğu gibi, bilim tarihi ve bilim felsefesi alanlarında da önemli bir düşünür olarak ele alınmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Akçuraoglu, *Ulûm ve Tarih*, Tarih, Bilim Tarihi.

A Review On Yusuf Akçuraoglu's Essay Named *Ulûm Ve Tarih*

Abstract

The main problems of Turkish thought process and the way how scholars approaches them changed by the help of the New Philosophy, New Science and New Literature during the time. Yusuf Akçuraoglu's Ulûm ve Tarih and his discussions about how history surveys can be done and taught, and what history is and is not, are contributed to introduce the new Historical approach to Turkey. In that respect Yusuf Akçuraoglu is very eminent figure in history, history of science as well as he is in philosophy of science.

Key words: Yusuf Akçuraoglu, *Ulûm ve Tarih*, History, History of Science.

* Arş. Gör. Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü. tubauymaz1983@gmail.com.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme döneminde elde ettiği başarılarla rağmen, 18. yüzyıla gelindiğinde Batı dünyası karşısında önüne geçemeyeceği bir gerilemeye sürüklenmiştir. Bu sebeple özellikle 19. yüzyıl ve 20.yüzyılın ilk yarısında Türk düşünürlerinin temel gayeleri, ülkeyi içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan çıkaracak bir reçete arayışı olmuştur.

Türk Düşüncesi'nin temel sorunları ve bilginlerin bu sorunlara yaklaşım biçimleri, Yeni Felsefe, Yeni Bilim ve Yeni Edebiyattan alınan destekle yavaş yavaş değişmiştir. Ancak Yeni'nin Eski'yi kovması kolay olmamıştır. Çünkü Eski, yüzlerce yıllık bir geleneğe sırtını dayamıştır. Gelenek, kendisini sarsacak ve yıkacak toplumsal güçler baskın gelinceye ve kendi felsefi görüşlerini önce aydınlar ve sonra halk üzerinde hâkim kılıncaya kadar direnir ve ardından kademeli olarak yıkılır. Eski'nin kovulmaya çalışıldığı bu dönemde, Çağdaş Batı Felsefesi, Türkiye'ye aktarılmış ve bununla da kalınmayarak, bu felsefi ve ilmî bilgi birikiminin sağladığı olanaklar çerçevesinde, bazı genel sorunlara çözümler getirilmeye çalışılmıştır. (Demir, 2007, s. 19–33). Yusuf Akçuraoğlu da *Ulûm ve Tarih* adlı eserinde tartıştığı tarih anlayışı ile alanında Yeni'nin getirilmesine katkı sağlayanlardan biridir.

Kazan Türklerinden olan Yusuf Akçuraoğlu, 2 Aralık 1876? yılında İdil (Volga) Nehri üzerinde bugünkü ismi Ul'yanovsk olan Simbir şehrinde dünyaya gelmiştir. (Temir, 1997, s. 9). Yusuf Akçuraoğlu'nun mensubu olduğu Volga Tatarları, ekonomik ve kültürel düzey açısından bölgede çok iyi bir durumda bulunuyorlardı. 1883 yılında İstanbul'a gelen Akçuraoğlu, ilk olarak Mahmut Paşa Camii yakınındaki ilkokula yazılmış ve Askeri rüştiyeye geçinceye kadar birkaç okul değiştirmiştir. (Temir, 1997, s. 11-12) 1892 yılında kabul edildiği Harbiye'den mezun olduktan sonra 1899 yılında Paris'e gelerek "Siyasi Bilimler Serbest Okulu"na kaydolun ve önemli kişilerden çeşitli dersler alma şansını yakalayan Yusuf Akçuraoğlu, Sorbonne Üniversitesi'nde tarih'in yanı sıra felsefe, sosyoloji ve filoloji derslerini de takip edebilme imkânını bulmuştur. (Temir, 1997, s. 28). Türk Tarih Kurumu'nun kurucu üyelerinden olan Akçuraoğlu, TBMM'de 2, 3 ve 4. dönem İstanbul milletvekili ve 5. dönemde Kars milletvekili olarak görev yapmıştır. 11 Mart 1935 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

Bu makalede metnini sunduğumuz *Ulûm ve Tarih* adlı eserini Yusuf Akçuraoğlu, 1906 yılında Kazan'da kaleme almıştır. Bir dibâce ve iki konferanstan oluşan *Ulûm ve Tarih* adlı eser, konferans niteliğinde olduğu için içindekiler kısmı yoktur, ancak tarafımızca belirlenmiş konular şunlardır:

Birinci Konferans;

- İlim nasıl tarif ediliyor?
- İlimin gayesi nedir?
- Kanun nedir? Örnekler ile açıklanması.

- İlimlerde kanunlar nasıl keşfedilir?
- İlim nasıl tasnif ediliyor?
- Ulûm-1 riyaziye'nin mevzuu ve kanunları nelerdir?
- Ulûm-1 tabîyenin mevzuu ve kanunları nelerdir?
- Bu kanunları bulmak için Ulûm-1 tabîyenin izlediği yol nedir?
- Ulûm-1 ahlakiye mevzuu?
- Ulûm-1 ahlakiye'de kanunlar var mıdır?
- Muhtelif ilimler ve usûlleri nelerdir?
- Muhtelif ilimler arasında tarih var mıdır?

İkinci Konferans;

- İlm-i tarih nedir?
- İlm-i tarihin hatalı taslakları mevzuu?
- Alelade tarih nedir?
- Eski tarih anlayışı nasıldır?
- Yeni tarih anlayışı nasıl olmalıdır?
- İlm-i tarih nasıl yapılır?
- İlm-i tarih'in gayesi nedir?
- Müverrihler kaç çeşittir?
- Tarih yazımı kaç çeşittir?
- Birinci el tarih yazımı nasıl yapılır?
- Tarih nasıl öğretilmelidir?

Mustafa Kemal Atatürk'ün çalışma arkadaşı olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kültürel yapısının oluşmasında büyük katkıları olan Yusuf Akçuraoğlu'nun *Ulûm ve Tarih* adlı eserinde görüleceği üzere, tarihin nasıl yapılması ve öğretilmesi gerektiği konusunda, tarihin ne olduğu ve ne olmadığı konusunda yaptığı tartışmalarla Türkiye'ye Yeni tarih anlayışının getirilmesinde yaptığı etkinin boyutu yadsınamaz. Bu sebeple Yusuf Akçuraoğlu, tarih alanında olduğu gibi, bilim tarihi ve bilim felsefesi alanlarında da önemli bir düşünür olarak ele alınmalıdır.

YUSUF AKÇURAOĞLU

ULÛM VE TARİH

Dibâce

Medâris-i İslâmiye'nin hemân cümlesinde olduğu gibi Rusya'daki Müslüman medreselerinde dahi ilimlerin ta'rîfât ve tasnîfâtı, zamanımızdan beş altı asır evvelki halinde tadrîs olunmaktadır. Hâlbuki beş altı yüzyıldan beri, fikr-i beşer sükûn ve atalet üzere bulunmayıp, terakkî ve tekâmül etmiş olduğundan, beşeriyet-i mütefekkirinin nazarı bir hayli değişmiştir.

On dördüncü karn-ı hicrîde sekizinci ve dokuzuncu asır nazar-ı ilmisini tadrîs ile şugullenmek müteallimleri beş altı yüzyıl geriye döndürmekle uğraşmak demektir...

Son zamanlarda Rusya Medâris-i İslâmiye'sindeki mevâd-ı usûl-ı tadrîsiyyenin tenkîd ve muâhezesine başlandığı gibi zaman-ı hazır nazariyat-ı ilmiyesine muvâfık bazı eserler de vücûda gelmektedir.

Muharrir-i âciz dahi bu umûmî harekât-ı terakkî-i perverâneye hizmet etmek isteyerek, bir medrese-i islâmiye'de elimden geldiği kadar zamanımız efkâr-ı ilmiyesine muvâfık olmak üzere, tarih ve coğrafya tadrîsine uğraşmışım. Tarihe mukaddeme olan bir iki derste elyevm muhtar olan tarifât ve tasnîfât-ı ulûm ile ulûm ve tarih arasındaki münasebeti izaha çalışmışım. Bazı eser-i ecnebiden muktebes ve mukaddimenin, mensûb olduğum medrese talebesine münhasır kalmamasını daha fâideli zannettiğimden, bastırıp neşrine karar verdim.

Tabirâtın ekserisi Osmanlı Türkçesinden alındığı gibi, zaten bu mukaddime kâriyelerinin az çok umûm Türk edebiyatına vakıf kişiler olduğunu tasavvur ettiğimden birçok hususta üstadım olan İsmail Mirza Gasprinskiy'nin "Lisân-ı Umûmî" dediği Türkçe ile yazılmasını makul sandım.

Kazan, 2 May, 1906

Ulûm ve Tarih

1.

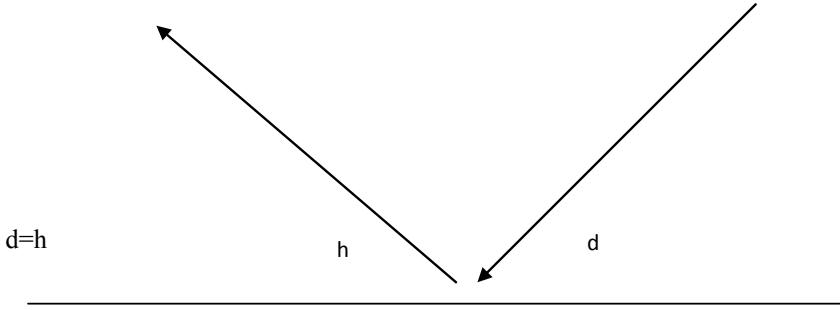
Efendiler, bugün bahsetmek istediğimiz mesele şunlardır: Evvela zamanımızda ilmi nasıl tarif ediyorlar? Saniyen, ilmi nasıl tasnif kılıyorlar? Salisen muhtelif ilimler ve usûlleri nelerdir? Rabien bu muhtelif ulûm arasında tarih var mıdır?

Evvela zamanımızda ilmi nasıl tarif ediyorlar? Osmanlı ulemasından Abdurrahman Şerif Bey'in *İlm-i Ahlak* adlı risâlesinde ilmin zuhûriyyen anlatmak için şöyle diyor: İnsan tabîen bilmeye ve öğrenmeye harîs ve arzukeştir. Gizli kalan şey fikrimize endişe ve ıstırap verir. Bu arzudan ilim tevellüd etmiştir." [sahife 17] Maruf *Risâle-i Şemsiye* malûmunuz, ilmi ikiye tasavvurât ve hükme ayırıyor; birincisine "husûl-u sûret el-şey fi el-akıl"; ikincisine "İsnâd Emr ilâ âher İcâbâ ev sulben" diyor. Bunlardan alelumum bilgi ilim gibi anlaşılrsa da, zamanımızda öyle itibar edilmiyor, şimdi malûmatının hepsine ilim denilmiyor: İlim hâsıldır.

Paris Darülfünûn'u muallimlerinden, muktesid Charles Gide, *İlm-i İktisâdın Esasları* adlı kitabından "malûmat-ı beşeriyenin bir şubesine ilim ünvanı verilirse, ona ancak şerefli bir unvan takmak murâd olunmaz; belki o şubenin tedkik ettiği vakâlar arasında kanun denilen bazı münasebet-i mücibinin keşf kılınmış olduğu bildirilmek istenir" diyor: Öyle ise ilim o nev'-i malûmat imiş ki, tedkik ettiği vakâlar arasında kanunlar var imiş.

[4]Charles Gide'in kanunu "vakâlar (hadiseler) arasındaki bazı münasebet-i mücibe" diye tarif kılması vâzih değildir. İngiliz hükemasından Spencer "tasnîf-i ulûm" adlı risâlesinde "kanun hadisât arasındaki aynı şekilde münasebet" diyor. Elyevm Paris Darülfünûn'u'nda nazır (rektör) Mösyö Lear *İlm-i Mantık* kitabında bütün ilimlerin umûmî bir gayesi var. Ol ilimler şol gaye ki türlü yollar ile ayrışmaya çalışırlar. Mezkûr gaye eşyayı tarif etmek eşyanın kanunlarını bulmak demektir. Kanunlar eşyanın tabiatından mütevellid "umûmî ve müstemir münasebetlerdir" diye yazıyor.

Bu tariflerden hatırımızda kalacak şu ki her ilmin gayesi eşyayı tarif kılmaktır. Eşyayı tarif kılmak ise kanunlarını bulmak demektir. Bu halde her ilmin kanunları vardır. Kanunlar vakâların, hadiselerin 'âmm bir tabir ile eşyanın, mantık tabiri ile hadlerin arasındaki müstemir ve umûmî münasebetlerdir. Her kanunda mutlaka, istimrâr, umûmiyet ve icâb sıfatları bulunmak muktezîdir. Bu sıfatlar bulunmayan münasebetlere kanun denemez. Lear'ın Mantık'ından alınan birkaç misal ile kanunu izah edelim: Bir adedi diğer bir aded ile hem darb hem taksim etsek, ol adedin kısmeti değişmez. Bu adedler arasındaki bir münasebettir ki hiç tahavvül etmez; yani müstemirdir. Ve her bir adede kabil-i tatbiktir; yani umûmidir. Ve bu münasebet adedlerin tabiatından mütevellidir; yani icâbidir. Keza bir satha düşen ziyâ şualarının zaviye-i in'ikâsı, zâviye-i vürûduna müsavidir.

Şekil 1

Keza milletlerin tekâmül-i tarihîlerinde her bir hareket aks'ül-hareketini hâsıl etmiştir. Şimdi Öz Tatar cemiyetimizde böyle bunu görüyoruz. [5] Terakkîperverler zuhur ettiğiyle maziye rücû' isteyiciler de meydana çıktı. Ulûm-ı riyaziyeden, ulûm-ı tabîiyeden, ulûm-ı ahlakiyeden alınan şu meseleler “kanûnu” açık göstermiştir sanırım.

Ulûmda kanunlarını nasıl keşfediyorlar? Eşya bazı usûller ile tedkik edilmese, kanun bulunamaz, çünkü her türlü bilgi, mevzuunu usûl ile tedkik sayesinde ancak ilim mertebesine terakkî edebilmiştir, bazı kanunları keşf kılınmıştır.

Muhtelif ilimlerde tutulmuş usûl, mantık kaidelerini, ol ilmin mevzuuna muvâfik sûrette tatbik etmektir.

Kavâid-i mantikiye, biliyorsunuz, iki büyük kısma ayrılıyor: birincisi ta'lîl, ikincisi istikrâ; işte bu ta'lîl ve istikrâ kâidelerini, muhtelif mevzulara mesela adedlere, şekillere yahut tabîî hadiseler veyahut tarihi vakâlara muvâfik bir sûrette tatbik etmek, ulûm-ı muhtelifenin usûllerini teşkil eyler.

* *

*

Efendiler ulûmun neden ibaret olduğunu gördük, şimdi tasnîfini görelim: Bu bahse de Abdurrahman Şeref Bey'in “*Ulûm-ı Ahlak*”ını okuyarak başlayacağım: “Evâilde ilim bir idi. Mevcûdâtı muhtelit bir sûrette dâire-i mütâlaasına almıştı. Yavaş yavaş bu ilm-i vâhid yekdiğerinden farklı ve muayyen hudûdlu bir takım ulûma inkisâm etti. Adâddan, eb'âddan, ecsâmdan ilk bahseden ilimler ayrıldı. Ulûmun bir sınıfı yalnız insanı nazargâh-ı ittilâa aldı. Kimi cinsinden terâkkiyât-ı cismaniyesinden, tarihinden, kimi ruhundan, vezâif-i ma'neviyyesinden, hukukundan bâhis eyledi. Ulûmun taaddî mevzularındaki ihtilâfından yani eşyadaki farktan

neşet etti.” (sahife 17) Bildiğime göre tasnîf-i ulûma en evvel teşebbüs eden adam Yunanlı Aristoteles'tir.

İki bin senedir beşeriyet-i mütekeffireye üstâd olan Aristo ilimleri, ilm-i mantık, ilm-i beyân, ilm-i 'arûz, ilm-i ahlak, ilm-i siyaset, fizika, tarih-i tabî, ilm-i rûh, ilm-i hikmet denilen sınıflara ayırmış idi.

[6] İslam Medeniyeti'nin de ilimleri ayrıca tasnîf ettiğini elbette biliyorsunuzdur. Müslümanlar ulûmu, ulûm-ı nakliye ve ulûm-ı akliye kısımlarına ayırdılar. İlm-i sarf, ilm-i nahv, ilm-i mantık, ilm-i riyaziye, ilm-i heyet, tarih-i tabî, ilm-i tıp, ilm-i hikmet, ulûm-ı akliyeden; ilm-i tecvîd, ilm-i hadîs, ilm-i tefsîr, ilm-i fıkıh ve ferâiz ulûm-ı nakliyen; ilm-i akâid ve ilm-i kelam her ikisine taalluki olan ulûmdan itibâr edildi. Medeniyet-i İslamiye'nin terakkî zamanındaki gibi işbu tasnîf-i ulûm hala Müslümanlar arasında mer'îdir. Garb medeniyeti kurûn-i Âhire başlarından berili, tasnîf-i ulûm meselesini birkaç defa tedkîk etti; ilimleri birkaç türlü tasnîf eyledi; lakin şimdide kadar mesâile tamam halledilip bitmedi. En son zamanlarda bu mesâile ile meşgul olan hakimler, Fransız Auguste Comte hem İngiliz Herbert Spencer'dir. Lakin Fransız Lear'ın kabul ettiği gibi tasnîf-i ulûm, fikrimce ilk basit ve en makûldur; binâenaleyh bunu söyleyeceğim; Lear'ın kabul ettiği sûret-i tasnîf de, başka tasnîfât gibi, ilimlerin mevzularına nazar eder.

Mevzuat el-umûm, az ehemmiyetli ihtilaflara bakılmaz ise üç mecmuaya ayrılabilir: birincisi, mevzuat-ı riyaziye, yani adedler ve şekiller; ikincisi mevzuat-ı tabîyye, yani canlı ve cansız tabiattaki hadiseler; üçüncüsü mevzuat-ı ahlakiye, yani beşer ve vakâ-i beşeriye. Binâenaleyh ilimlerin üç sınıfı vardır: Birincisi ulûm-ı riyaziye, ikincisi ulûm-ı tabîyye, üçüncüsü ulûm-ı ahlakiye.

Birinci mecmuanın içine, hesap, cebir, hendese, makine ve heyetin riyaziye kısmı girer.

İkinci mecmuanın içine, fizika, kimya, tabakat-ül-arz, mevâlîd-i selâse yani madeniyât, nebâtât ve hayvanât ile hay'âtın tabîyye kısmı girer.

Üçüncü mecmuanın içine, ilm-ür-rûh; ilm-i mantık, ilm-i ahlak, ilm-i fıkıh, ilm-i iktisad, ilm-i lisân, ilm-i edyân, ilm-i tarih ve ilm-i siyaset girer; hülâsa ilim mertebe-i 'âliyesine takarrüb eden malûmattan riyaziyât ve tabîyyata dahil olmayanların hepsi bu son mecmuaya idhâl olunuyor.

* *

*

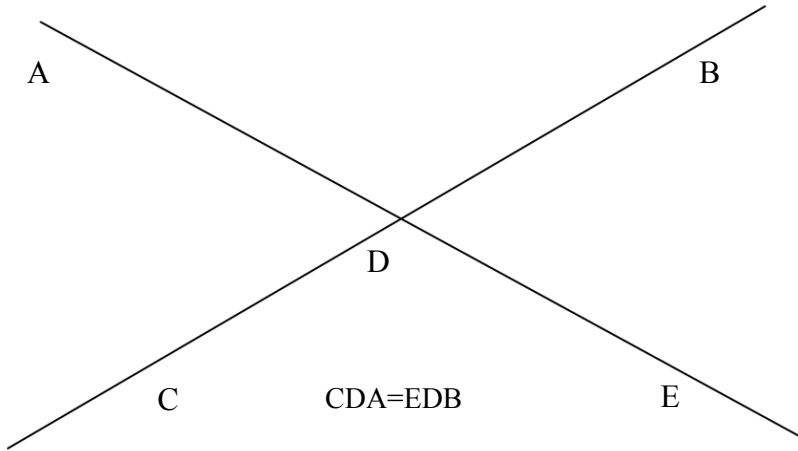
Efendiler, şimdi bu üç mecmua ve ulûmu birer birer usûlleri ile [7] bakalım: Ulûm-ı riyaziye adedler ve şekiller arasındaki kanunları taharrî eden ve bildiren amellerdir – ulûm-ı riyaziyenin usûlü isbâtıdır. İsbâtı Aristoteles kıyâs-ı mûcibe

(zarûriye) diye tarif etmiştir. İsbâtın maksadı, hakâyık-ı zarûriye, yani bilzarûr inânıyla çok hakikatler çıkarmaktır: Bu hakikatleri bedihî, yani müsbet hakikatlerin netice-i mantıkıyası halinde istihsal eder. Binâenaleyh isbât, ta'lîl şeklindedir; mamafih adı kıyastan farklıdır. Zira alelade kıyasta mukaddimelerin fi zâti hakikî olması lâ-büdd değildir.

Mantığın işi neticenin mukaddimâtdan kavânîn-i mantıkıyeye muvâfik bir sûrette istihsâl edilip edilmediğini bakmaktan ibarettir. Lakin isbâdda mukaddimelerin mutlak hakikat olması lazımdır: İsbât bir vasıta-i ameldir ki hakikatleri bulmaya yarar. Binâenaleyh isbâtı âdi kıyasın tâbi' olduğu kaidelere riayete mecbur olduktan fazla mukaddimelerin hakikat olması kaydı ile de mukayyedir.

Malûm oldu ki ulûm-ı riyaziyenin usûlü isbâttır. İsbât öyle bir kıyastır ki hakikatlerden yani ya bedihî yahut isbât ile keşf edilmiş kanunlardan teşekkül eder.

Hendeseden müstahric bir misal ile ulûm-ı riyaziyede müstamel usûlü izâh edelim.- İşte size bir kanun-ı riyazi: yekdiğerini kat' eden iki hatt-ı müstakîmenin hasil ettikleri zâviyetân-ı mütekabiletân birbirlerine müsâvîdir.

Şekil 2

Bu kanunu hangi usûl ile bulmuşlar? – Müsbet iki mukaddimeden, bir kıyas-ı mantiki vasıtası ile netice çıkarıp, yani isbât edip bulmuşlar. Bakınız nasıl iki mukaddime-i müsbeteden bu sonuç çıkabiliyor.

$$ADE = EDB$$

$$CDE - ADE = CDE - CDB$$

Binâenaleyh,

$$CDA = EAB$$

BDC = EDA, bir kaziye-i müsbete dedik. Niçin müsbet? Çünkü iki [8] bedihî mukaddimeden, yine isbât usûlü ile istihrâc edilmiş:

Birbiri üzerine konulduğu zaman, tamam muntalik gelen şekiller birbirine müsavidir. (kaziye-i bedihîye).

(BDC) ile (EDA) zaviyeleri birbiri üzerine koyulsa tamam muntabık kalırlar. (kaziye-i bedihîye)

Binâenaleyh,

BDC = ADE'ye

BDC – EDC = EDA – EDC, mukaddimesi de bedihî kaziyeler ile istihrâc edilmiş müsbet iki neticeden mürekkebirdir. Onu tahlil etmeyerek size bırakıyorum, kendiniz çıkarınız.

* *

*

Ulûm-ı Tabîyye'ye geçelim: Ulûm-ı tabîyyenin mevzuunu, kanunlarını ve usûlünü ulûm-ı riyaziyeden ziyadece mufassal göreceğiz: Çünkü ulûm-ı ahlakiyeden bahsettiğimizde lüzumu ziyade olacak. Ulûm-ı tabîyye hakkında, Lear'ın *Mantık*'ında yazdıklarının bazı kısımlarını aynen nakledeceğim.

Hazret-i Süleyman söylemiş imiş: “Güneş altında yeni bir şey yoktur” diye hükemâ-i müteahhirinden bir zâtın kitabından nakl edeceğim bu şeylerde dahi belki yenilik yoktur. Kendilerinden bin beşyüz, bin altıyüz yıl akdem yazılmış Yunan kitaplarından faydalanarak Müslümanların yedi, sekiz yüzyıl evvel yazdıkları hikemmiyât kitaplarında, belki bu şeylerin çoğu mevcuttur. Öyle ise aynı şeyleri biraz da yeni ağızlardan iştmiş olursunuz...

Lear diyor ki: “Ulûm-ı tabîyyenin mevzuu, zaman ve mekânda hâdis olmakta bulunan hâdisât-ı maddiyedir. Bu mevzudan daha mütenevvi', daha vâsi' ne olabilir? Hadiseler, nihayetsiz bir müddette fasılasız ve sonsuz birbirini velî etmektedir. Hadiseler, hudutsuz bir mekânı, fasılasız imla ediyorlar, dolduruyorlar; hadiselerin her biri, başkasından zaman ve mekânda tuttuğu yer itibari ile ayrılıyor; bir de hissimize muhtelif [9] sûrette tesîr eden evsâfî ile de tefrik ediliyor. Zihn-i insanî müebbed de değil, gayr-ı mütenahi de değildir. Binâenaleyh bu hadiselerin hepsini ihata edemiyor. Eğer tabîî hadiselerin gayr-ı mütenahi kesret ve ihtilafını eksiltmek mümkün olmasa idi, zihn-i insanî hadiseleri anlayamadan temaşaya mecbur olur idi. Lakin hadiseler ne kadar çok ne kadar mütenevvi' olsalar da, yekdiğerini, daima sabit münasebetler ile takip ediyor yahut yekdiğerine öylece sabit ve daimi münasebetler ile refakat eyliyorlar. Bunun için, hadiseleri bazı nev'lere hasretmek

mümkündür. Mesela beşer tesmiye ettiklerimin bilcümle efradını görmedim ve görebilmeliğim de muhâl; bununla beraber eğer bütün beşeriye, muayyen bazı tabiatları haiz olduğu halde tekrar etse, benim için görülmesi bedâhet gayr-ı mümkün mazideki, haldeki ve istikbaldeki bilcümle insanlar yerine mezkûr insanların müştereken haiz oldukları evsâfin terkibinden hâsıl olan bir fikrim olabilir; işte şu fikrim evveldekiyle, bütün efrad-ı beşeriyeti görmeliğime artık hacet de kalmaz.”

Lear, ulûm-ı tabîyenin mevzuunu ve bu mevzuunun vus’atını ve bu hudutsuz vus’atın nasıl tahdîdi mümkün olduğunu söyledikten sonra ulûm-ı tabîyyedeki kanunları tarif ediyor: “Ulûm-ı tabîyyenin kanunlar taharrisi, şu tahdîdi hâsıl etmek içindir. Yukarıda görülmüş idi ki kanun diye umûmî ve müstemir münasebetlere tesmiye olunurdu. Tabiatta, müstemir ve umûmî olan bu münasebetlerin rabt ettikleri hadler, bir zamanda yahut müteakiben hâsıl olan hadisât veyahut mecmûa-i hadisâttir. Mesela her arka kemikli hayvan (zû el fakr) ya memeli hayvan (zû el sedy). Ya kuş, ya yerde sürünge hayvan (zahf) ya bekâ-i nev’inden hayvan (sifâd) yahut balık olur; kaziyesi bir kanundur. Bu kanunun söylemek istediği şudur: “Herhangi bir hayvanda arka kemiği bulursa, ol hayvanda ya memeli hayvandaki sıfatlar, ya kuşlardaki sıfatlar... vb. muhakkak bulunacaktır. “Hararet madenleri münbasit kılar.” kaziyesi de bir kanundur. Ve bundan şunu anlıyoruz: **[10]** Herhangi bir zamanda, herhangi bir maden parçasının harareti arttırılsa, ol maden parçasının cesameti de artar; derece-i hararetin artması ve maden hacminin büyümesi iken hadise-i tabîyedir. Ve bu iki hadise yekdiğerine umûmî ve müstemir bir münasebet ile merbûttür. Bu sözlerden anlıyoruz ki ulûm-ı tabîyyedeki kanunlar iki nev’ üzere zâhir olurlar: Birincisi, birlikte var olmak: Farsicesi “hemhesti”, birinci kanun, arka kemikli olmak ile memeli olmanın beraber bulması, bu nev’den idi. İkincisi yekdiğerinden sonra olmak, Arapçası “teakub”; ikinci kanun, sıcaklığın artması madenin büyümesini takip etmeliği, bu son nev’den idi. Bu halde ulûm-ı tabîyyedeki kanunlar, bir hadisenin veya bir mecmua-i hadisâtın, diğere bir hadiseye veya mecmua-i hadisâta olan müstemir-i umûmî münasebetleridir. Ve bu hadisât-ı tabîye birlikte, ya biri diğere takip ederek vaki’ olurlar.

Bu artık anlaşılıştır. Şimdi tabîat kanunlarına taalluku olan ikinci bir meseleyle, sebebiyet meselesine geçelim: Hadisât-ı tabîye kendi kendilerine intizamsız hâsıl olmaz. Hadiselerin sebepleri vardır. Bu sebepler yanlış mâfevk el-tabîyyât ile aldanmış zihn-i beşerin birçok zamanlar zaim ettiği gibi, anlaşılmayan, yetişilemeyen, hissedilemeyen kuvvetler değildir, bu sebepler de alelade hadiselerdir, tabîi hadiselerdir. Kurûn-ı Vusta’daki Garb uleması her hadiseyi mestûr bir kuvvet eseri diye zan ve o kuvveti bulmaya, sa’y ediyorlardı; bu taharrîden hiçbir netice semere çıkmadı. Vakta ki Galileo ile Descartes şu semeresiz taharrîyi bırakıp, bütün hadiselerin sebepleri de kendileri gibi hadiseler olduğu hakikatini ilan ettiler, işte o vakit ulûm-ı tabîye sahihden te’sis etti. Ulûm-ı tabîyyede “sebepe” kelimesinin karanlık, mübhem, mâfevk el-tabîi bir manası yoktur; sebepe bir hadiseyi hâsıl kı-

lan şerâit-i hadisenin mecmuunu ifade eder. Efendiler, Frenk hakîminin sözlerine sakın yanlış mana vermeyiniz. [11] Hakîm mâfevk el- tabîyyatı ve sebebin mâfevk el-tabîyyattaki manalarını tamamen red ve inkâr ediyor, sanmayınız. Lear ancak, ulûm-ı tabîyyede, hadisât-ı tabîyyede, mâfevk el- tabîyyat ile uğraşmaktan fâideli bir netice çıkmadığını anlatmak, “sebeb”in ulûm-ı tabîyyedeki manasını bildirmek istiyor.

Sebeb hakkındaki mütâlaâtı, tabîi kanunlara tatbîk edelim:

Her bir kanun-ı tabîinin iki haddi yekdiğerine sebebin esere olan münasebeti ile merbûttur. Mesela, hararetin artması, maden hacminin büyümesine sebep tir. Kezâ, kuvve-i câzibe ecsamın merkez-i Arza doğru sukûtuna ve seyyarelerin Güneş etrafında hareketlerine sebeptir.

Bu halde, kanun-ı tabîiyi daha mükemmel olarak şöyle tarif edebiliriz: “Her kanun-ı tabîi bir hadise veya bir mecmua-i hadisât ile ona sebep olan bir hadise veya bir mecmua-i hadisât arasındaki umûmî ve müstemir bir münasebet terâfuk veya takiptir.”

Efendiler, ulûm-ı tabîiye, umûmî ve müstemir münasebetleri keşfetmekle kanaat eylemiyor. Bu münasebetleri keşiften sonra, ölçmek istiyor. Bu sûretle tabiat kanununu bir muadele-i riyaziye ile ifade etmek diliyor; lakin bu maksadına her daim, tamamen muvaffak olamıyor. Bazı kavânîn-i tabîiye kavânîn-i riyaziye haline ifrağ edilebilmiş ise de, bazıları halen bu mükemmeliyetine erişememiştir. Şimdiye kadar misal olarak zikrettiğimiz inbisât kanununda bu mükemmeliyet vardır. Hararet kaç derece artsa, malûm bir madenin ne kadar uzayacağını inbisât kanunu gösterebiliyor. İnbisât kanununun riyaziye muadelesi sûretinde yayılışı şöyledir.

$$t = t (a + vh)$$

Buradaki (t) kızdırıldıktan sonra maden çubuğunun alacağı tül (t), kızılmadan evvelki tülü (v), aynı madenden vâhid tülündeki bir çubuğun 5'den 1'e kadar kızdırılmasında tülen uzanacağı miktar. (v) Tecrübe ile tayin edilir. Buna bir misal-i adedi tatbîk edelim:

[12] Elimizde (5) metre uzunluğunda bir demir çubuk var. Santigrat derece 85 kızdırdık. Uzunluğu ne kadar oldu? – Bir metre yani vâhid tüldeki demir çubuğunun 5'den 1'e kadar kızdırılmasında tülani inbisatı malûm 0000122 ve 0 metredir (yani bir metrenin on milyonda 122 kısmı). $5 = t (1 + 0000122 ve 0 \times 80) = 00388 ve 5 olur; yani çubuk takriben yarım santimetre uzanmış demektir.$

* *

*

Efendiler, ulûm-ı tabîyenin kanunlarını gördük. Şimdi bakalım, o kanunları bulmak için ulûm-ı tabîye nasıl bir usûl isti'mâl ediyor? – Yani ulûm-ı tabîyenin usûlü nedir? Madem her kanun iki hadise veya iki mecmua-i hadisât arasındaki öyle bir münasebet ki bunlardan birisi başkasının sebebi oluyor. Öyle ise bir kanunu bulmak demek izahı matlûb olan bir hadise veya bir mecmua-i hadisâta sebep hadise veya mecmua-i hadisâtı bulmak ve hatta mümkün ise sebeple eser arasındaki münasebeti ölçmek demektir. Bunun için takip edilecek tarîk tecrübedir. Ulûm-ı tabîyeyi, riyaziye gibi istintâc ile icâd mümkün değildir. Kavânîn-i tabîye vakâyi'de hâsıl olur, tahakkuk eder.

Binâenaleyh bu kavânîni vakâyi'de aramak lazımdır, onları vakâyi'den tecrübe-i intizâriye (hads) veya tecrübe-i ilmiye ile istihrac ancak mümkündür. Demek oldu ki ulûm-ı tabîyede müstamel tecrübe usûlünün iki nev'i intizâriye ve ameliyesi vardır. Tecrübe-i intizâriyede bulunan vakâyi' bi'l-tabîi hâsıl olduğu vech üzere ve fakat pek ziyade müdafaaya müşahedesi altına almakla istifâ eder; tecrübe-i ameliyede bulunan ise, vakâyi'î tagayyür, vakâyi'î muhît bulunan ahvali tebdîl, vâkıyanın şerâit-i husûlünü tahvîl ederek sırf tecrübe-i intizâriye ile keşf mümkün olmayan münasebetleri bilme-ye çalışır. Bazılarının dediği gibi, birincisi tabîatı okur, ikincisi tabîattan sorar.

Mesela, bir nev'-i kuşun sıcak iklimlerde tüyü kızıl oluşuna, hem aynı nev'-i kuşun soğuk iklimlerde ak oluşuna dikkat etmek tecrübe-i intizâriyedir. Aynı nev'-i kuşun mutedil iklimlerde doğmuş bir ferdinin tüyünün rengi [13] tahavvül edecek şartlar altına koymak, tecrübe-i ilmiyedir. Tabîi kanunların keşfi için bazen yalnız tecrübe-i intizâriye kifayet ederse de ekseriyâ intizârî ve amelî tecrübelerinin ikisini icrâ etmek lazım gelir.

Esbâb bulmak için şimdiye kadar keşfedilmiş dört nev' tecrübe usûlleri vardır. Bunları en evveleri İngiliz hükemâsından, on altıncı asır milâdi sonlarında ve on yedinci asır başlarında berhayat olan Bacon bulmuş idi. Buffon'dan iki asır sonra, vatandaşlarından John Stuart Mill, mezkûr usûlleri, zaman-ı hazırdaki ulûmun ihtiyacına muvâfık mükemmel bir hale ifrağ etti. Bu usûllere, usûl-u tetâbuk, usûl-u tahallûf, usûl-u bekaya ve tahavvülât-ı murâfaka usûlü denilmektedir. Bunları izâha vaktimiz müsaade etmiyor. Öğrenmek isteyenler Stuart Mill'in Rusçaya tercüme edilmiş *Mantık'ından* yahut bazı tadilat ile Stuart Mill'den istihrac edilmiş Hâdî Efendi'nin Arapça *Mizân el-Efkâr'*ından okuyabilirler. Bu usûllerden herhangi birisiyle, muayyen iki hadise veya iki mecmua-i hadisât arasındaki münasebeti bulduk; mesela: (5) metre uzunluğundaki muayyen bir demir çubuk, 0° hararete tutuldu ve (5) milimetre uzaldı. Lakin bu bir vakâdan, dünyada ne kadar demir çubuk varsa cümlesinin hararet ile uzayacağına nasıl karar verebiliriz?

Bunun için bir ameliye-i zihniyeye ihtiyacımız var; ol ameliye-i zihniye istikrâdır. Ulûm-ı tabîyedeki istikrânın tarîfi şöyledir: “Vakâyi'nin marifetinden, vakâyi' arasındaki münasebet-i müstemirre ve umûmiyeye geçmek için ettiğimiz istidlâldir.”

Müşahede ettim ki (B) hadisesinin sebebi (A) hadisesidir. (5) metrelik demir çubuğun uzaması hadisesinin sebebi, hararet hadisesidir. Bundan istidlâl ediyorum ki her ne vakit (A) hadisesi vaki olursa muhakkak (B) hadisesi de onu takip eder. (Her ne zaman hararet bulunursa, her bir demir çubuk uzanır.) Yani hususiyeden umûmiye, [14] hal-i hazırda, mazi ve istikbâle istidlâl ediyorum. Eğer şu ta'mim olmazsa ulûm-ı tabîiye hâsıl olamaz; yani kavânîni vücûd bulmaz. Çünkü kavânî, umûmî ve müstemirr münasebetlerdir. Ticaret ise, zaman ve mekân ile mahdûd bir veya birkaç hadise üzerine ancak icra edilebilir. Başka türlü tecrübe mümkün değildir. Hülâsa, ulûm-ı tabîiyenin cümlesinde, tecrübe edilmiş bir veya birkaç hadiseden, bütün hadiselere hüküm ve karar veriyoruz. Bundan anlaşılıyor ki ulûm-ı tabîyedeki istikrâ-i tecrübe (istikrâ-i ilim), ilm-i mantıktaki istikrâdan farklıdır. İstikrâ-i mantıkî bir kulun bütün cezalarından o cezaları teşkil ettiği kula hükmeder. Yani cezaların mahdûdiyeti ve cümlesinin malûmiyeti tasavvur olunur. Mesela şenbih, yekşenbih, düşenbih, şeşenbih, çeharşenbih, pencşenbih cem'i 23'tür. Saatten mürekkebirdir. Hâlbuki şenbih, yekşenbih... cümlesi haftanın günleridir. Binâen aleyh haftanın günleri 24 saatten mürekkebirdir, gibi.

Hâlbuki istikrâ-i tecrübi hiç öyle değildir. Hadiseden kanun çıkarmak için bir tecrübe bile kifayet eder. Bunun için, yani istikrâ-i tecrübinin haklı olması için iki esası bedihî gibi kabul etmek lazımdır. O iki esas şunlardır: 1) Her hadisenin sebebi vardır; 2) Aynı sebepler dâima aynı neticeler hâsıl eder. Bu iki esas bulunmazsa, ilim de mevcut olmaz. Bu iki esas doğru mudur? İnsanın bu iki esasa inanması neden icâbet ediyor? meselelerini hükema çok tedkik etmişler lakin şimdye kadar âmmenin makbulü olabilecek bir hüküm itâ edememişlerdir. Şimdi bu mesâil, mesâil-i ilmiyyeden ziyade, mesâil-i mâfevk eltabîiyyeye aiddir. İlim bu iki esası, başka bazı esaslar gibi, bedihî sûretle kabul eder. Bu mesâil hakkında tafsilat almak istenilir ise hükemâ-i hâzıra-i efrenciyeden Cuvier'nin Rusçaya mütercem tarih felsefesine yahut lâ-ale-t-ta'yîn bir felsefe tarihine müracaat etsinler.

*   *

*

[15] Efendiler, ilimlerin riyaziye ve tabîiye denilen kısımlarını, usûlleri ile gördük; şimdi artık dersimize en çok taalluku bulunan ulûm-ı ahlakiyeden bahsedeceğiz.

Ulûm-ı ahlakiye, ulûm-ı riyaziye ve tabîiyeden gayrı, biraz ilim haline girebilmiş bilhassa malûmat-ı beşeriyyeyi ihtivâ eder. Ulûm-ı ahlakiyeyi Lear şöyle tarif ediyor: "Mevzuları faaliyet-i beşeriyenin, ihtiyari veya gayr-i ihtiyari hâsılâtının kanunlarını keşfetmekten ibaret olan ulûmdur."

Ulûm-ı ahlakiye, üç mecmua-i ulûmun en az tekrar edenidir. Bunun hakkında, zamanımız ulemâ-i Garbiyyesi arasında pek çok münâzaralar, mübâheseler edilmektedir. Ulûm-ı ahlakiye aksamından bazılarının, mesela siyasetin, tarihin

ve hatta iktisadın ilim olmadığını ve hatta ilim derecesine erişemeyeceğini iddia edenler, ilm-i ahlak ile münasebeti pek az ilm-i lisân veya tarihin ulûm-ı ahlakiye isimli mecmua içine sokulmasını muvâfık görmeyenler, ulûm-ı ahlakiyenin ulûm-ı tabîiyeden tefrîki mümkün olmadığını söyleyenler, hülâsa pek çok mu'terizler vardır. Ve itirazlarının en mühimi birincisidir. Yani ulûm-ı ahlakiye aksamından birçoğunun ilim haline geçmesi mümkün olmadığı davasıdır. Bunda esas ihtiyar ve kader meselesidir. Mu'terizler derler ki: "İnsan ef'âlinde muhtâr olduğundan, ef'âl-i beşeriyeyi kanun altına almak mümkün olamaz. Hâlbuki ulûm, kavânîni bulan malûmattır. Binâenaleyh insanın ef'âl-i ihtiyariyesine müteallik husûsâten ilim husûl bulamaz. Fî el-hakîka ulûm-ı ahlakiyeden ekserisinin mevzuları ef'âl-i ihtiyariye-i beşeriyeden mütehasıl vâkıalardır: Harb etmek, sulh etmek, demir yolu inşa etmek, çûha imâl etmek, iyilik etmek, fenalık etmek, ticâret etmek... İlh gibi. Bu halde ulûm-ı ahlakiyeden bazılarının ilim olduğunu isbât edebilmek için evvelâ irade ve ihtiyar meselesini halletmek lazım geliyor.

[16] İhtiyar meselesi ise, şimdiye kadar akıl ile halli kimseye nasip olmamış çetin bir meseledir. Şu cihetle biz de ona girişip vakit gaib edecek değiliz.

Yukarıda denmiş idi ki, ulûm-ı tabîiyenin vücûdu "Her vâkıanın sebebi vardır", "Her sebep bir hadisedir." Ve "Aynı sebepler, aynı neticeler hâsıl eder." esaslarına inanmak ile ancak hâsıl olabilmişlerdir. Ef'âl-i beşeriyede bu bedîhiyâtın varlığına inanmadığımız için, ulûm-ı ahlakiye de, şimdiye kadar tefekkür ve teşekkül edip bitmemiştir. Ahlak, siyaset, tarih, iktisad ve hatta kısmen ilm-i rûhta herkesçe musaddık kanunlar yoktur. Ulûm-ı ahlakiyenin şu birinci noksânı üstüne, ikinci bir eksiklik daha munazım oluyor: Envâ'ından beherinin mevzuları ve binâenaleyh usûlleri, kati bir sûrette ta'yîn edilmemiştir. Leâr ulûm-ı ahlakiye usûlleri hakkında diyor ki: "Ulûm-ı ahlakiyenin usûlleri bâbında, ancak umûmî ve mücmel ihtârlar ile iktifâya mecburuz; vakâyı-i malûmeden kanun istihracı iktizâ ederse, usûl istikrâ, eğer umûmî esaslardan netice çıkarmak lazım olursa, usûl-ü ta'lîl, isti'mâl edilir; ve ekseriya bu iki usûlü karıştırmak ve daima faraziyata, ihtimalâta çok yer bırakmak icâb eder.

Siz de görüyorsunuz, Efendiler, Lear bu sözleri, ihtârları ile bir şey öğretmiyor; mamâfih son zamanlarda "usûl-i tarihiye" denilen bir usûl, ulûm-ı ahlakiyenin ekserisinde tatbîk edilmeye başlandı. Usûl-i tarihiye, tarihi ilim itibar ettiğimiz halde, kavânîni tarihiye bulmak için, takip edilen usûldür. Tarih ekser ulûm-ı ahlakiyeye dâhil olduğu için, tarih ile beraber usûl-i tarihiye de onlara girmeye başladı. İlm-i fıkıh, ilm-i iktisad, ilm-i edyân, ilm-i lisân ve ilm-i siyasette usûl-i tarihiyeye tesadüf olunuyor.

[17] Ulûm-ı tarihiyeyi bilmek için, ilm-i tarihi tarif etmek iktizâ ediyor: İlmi olarak tarih, nev'-i beşerin müşterek hareketlerine ve hayat-ı ictimâ'iyeyi vücûda getiren her türlü hadiselerle hâkim kanunları aramaktır. Fransız hükemasından Auguste Comte, tarihin halle koyulacağı meseleleri ikiye tefrîk etmiş: Birincisine

muvâzenet-i ictimâ'îye meseleleri, ikincisine hareket-i ictimâ'îye meseleleri adını vermiş.

Muvâzenet-i ictimâ'îyenin umûmî meselesi şudur: Ahvâli kısmen malûm bir cemiyete, malûm bir sebebin nasıl tesîri oluyor? Mesela şimdi Rusya'daki Müslümanlarının ahvali kısmen malûm; şol halde Rusya'nın dâhili idaresinde Serbistiye doğru olan bir tebeddülün Müslümanlarda nasıl tesîri olacak? Hareket-i ictimâ'îye mesele-i umûmiyesi şöyle ifade edilebilir: Cemiyetin muayyen bir halini intâc eden kanunlar nelerdir? Mesela Rusya'daki Müslümanların şimdiki hal-i ictimâ'îleri, ne gibi sebeplerden tahassul etmiştir? Yahut şimdi ahval-i ictimâ'îyeleri malûm Müslümanlar, bu halde devam ederlerse, ne gibi neticeler çıkar? (Genç muharrirlerimizden Ayaz Efendi'nin halletmeye kalkıştığı müşkül mesele-i ictimâ'îye) Hareket-i ictimâ'îye mesele-i umûmiyesi ilim tarihinin mesele-i esâsiyesidir. Bu mesele halledilebilse, vakâyi'-i müstakbele-i beşeriyeyi bilmeye ve binâenaleyh cereyan-ı vakâyi'î tagayyür etmeye iktidar hâsıl olacaktır. İmdi bu meseleleri halletmek yani tarih kanunlarını bulmak için nasıl usûl takip edebilmek iktiza eder? Vakâyi'î tecrübe-i intizariye ile müşahede altına almaktan gayrı usûl takip edilemez. Cemiyetin muayyen bir zamanı pek çok vakâyi' mecmuasıdır ki, diğer muayyen bir zamandan yani diğer bir mecmua-i vakâyi'den sonra gelmiştir. Tarih bir ilm-i haddîsi olabilir. İlim tarih konularını bulmak için, mazideki ya hâldeki cemiyetlerin muhtelif hâlleri arasındaki bir vakitte veyahut müteakiben hâsıl olan ayniyetleri aramaya mecburdur. Bu cihetle tarihin hallededeceği meseleler ile [18] ulûm-ı tabîyeninkiler arasında müşabehet var gibi görülür. Zira ulûm-ı tabîyede vakâyi'-i muayyene arasındaki bir zamanda veya müteakiben hâsıl olan ayniyetleri arıyordu. O halde, ilm-i tarih, ulûm-ı tabîye usûllerini kabul etmelidir, mütalaaı hatıra gelirse de bu mütalaa yanlıştır. Zira ulûm-ı tabîyedeki tecrübe usûllerinden hiçbirisinin ciddi olarak, ulûm-ı tarihiyeye tatbiki mümkün olmuyor. John Stuart Mill, İlm-i Mantık'ında (biraz evvel söylemiştim, Rusçaya tercümesi var. Pek fâideli bir kitap. Okumanızı tavsiye ederim) cemiyetlerin ne kadar muhtelif ve kesir unsurlardan mürekkebe olduğunu, hadisât-ı ictimâ'îyenin ne kadar çok ve karışık sebepler ile husûle geldiğini pek güzel göstermiş ve bu müşkülât arasında tecrübe usûllerinin tatbiki mümkün olmadığını da pek açık bildirmiştir.

Hakikat şu ki şimdiye kadar vakâyi'nin müşahedesinden çıkarılmış diye söylenen ve kavânin-i tarihiye ismini taşıyan hükümler, hemân daima indî ta'mimlerdir. Bunları biraz itimâda şayan kılmak için, Stuart Mill, tabiat-ı beşeriyeden müstahric kanunları ta'lil tarîki ile rabt etmeyi tavsiye ediyor. Yani tarihi kanunları, ruhi kanunlar ile murâkabe etmeli, zira insan münferid bulunsun, cemiyetle bulunsun, daima insandır. Ve insanın tabîatından müstedil kanunlar, insan cemiyetlerine de kabil-i tatbiktir, diyor. Görüldü ki usûl-i tarihiye ulûm-ı tabîyedeki usûl-i tecrübenin müphem ve gayr-ı tam bir tatbikidir, netâyicine emniyet hâsıl etmek için ilm-i rûhdan alınma kanunlar ile murâkabe edilir. Hülâsa, Efendiler! Ulûm-ı ahlakiye-

nin vücûdu inkâr olunamazsa bile aksamından çoğu, hala ulûm-ı katîyyetini iktisâb edememiştir. Cümlesine verilen ulûm-ı ahlakiye namı da pek uygun gelmediği için, bu isim muhafaza edilse bile içlerinden beşeri cemiyet halinde tedkîk ve mütalaa edenlerine (yani kısmen ilm el-rûh ve ilm-i ahlak ile ilm-i mantıktan gayri ulûm-ı ahlakiyeye) daha has bir isim ulûm-ı ictimâ'îye ismi vermek daha makûl olur.

* *
*

[19] Efendiler! Başta vaz' ettiğimiz meselelerin en sonu "Tarih ulûm arasında mıdır?" meselesi idi. Tarihi ulûm arasında bulduk; bulduk ama nasıl? Gayr-ı mükemmel, ilim sıfatına tamam liyâkat kesb etmek için pek çok terakkîye muhtaç bir halde. Yani şimdi, umûmiyetle ilm-i tarih, fenn-i tarih yahut sâde tarih diye okutulan, yazılan mevzuların hiç biri ilim değildir; zira hiç birisinin kanunları yoktur.

Efendiler! Bu dersimizde ulûm ve tasnîf-i ulûmu, hûlasaten gördük. Tarihin, kabul ettiğimiz tasnîfe nazaran mevki' ve derecesini tayîn ettik. Gelecek dersimizde, inşallah bilhassa tarihten, aksâm ve usûllerinden ve sûret-i tadrîsinden bahsederiz.

2

Efendiler, geçen gün umûmiyetle ulûmdan ve ulûmun aksâmından, usûllerinden bahsetmiş, tarihin o kısımlar arasında mevcut olup olmadığını aramış idik. İlmin, her nev' bilgiye isim olmadığını, malûmatın ilim derecesine irtikâsı için, kavânini haiz olması lazım geldiğini görmüştük. Kanunun tarifi olarak da "eşyanın tabiatından mütevellid umûmi ve müstemir münasebetler" demiştik.

Ba'de malûmatın ilim derecesine erişmesi, yani kanunlarını keşf eylemesi için bazı usûllere tebeân eşyayı tedkîk etmesi, iktizâ ettiğini söylemiş ve o usûllerin de ilm-i mantıktaki ta'lil ve istikra kavaidinin, mevzuat-ı muhtelifeye tatbikinden ibaret olduğunu anlamıştık.

Ulûm ve usûlleri hakkındaki şu umûmi malûmattan sonra, ulûmu, riyaziye, tabîiye ve ahlakiye namıyla üçe taksim etmiş ve her sınıfın mevzuunu ta'rif eylemiştik. – Yani ulûm-ı riyaziye, a'dâd ve eşkâlden; ulûm-ı tabîiye, câmîd veya hayatlı tabiattaki hadisâtın, ulûm-ı ahlakiye ise beşer ve vakâi-i beşeriyeden bahseden ilimlerdir demiştik.

[20] Sonra, her üç sınıf ilmi ayrı ayrı tedkîk etmiştik ve bu tedkîkimizle ulûm-ı riyaziyenin en ziyade takarrür etmiş en katî ilimler olduğunu ve usûlü isbât – yani kıyas-ı zarûriye olduğunu ve isbâtın 'âdi kıyastan farkını görmüştük.

Ulûm-ı tabîiyyeyi, daha ziyadece tafsîl ile tedkîk ederek, mevzuunun gayr-i mütenâhiliğini görüp şaşırmış isek de o gayr-i mütenâhilik tahdîdî yani hadisât

arasında sabit, umûmi kavânîni bulunması mümkün olduğunu görerek nefes almış ve o kavânîni izaha çalışmış idik. Kavânîn-i tabîi bizi sebep ve eser meselesine sevk etmiş ve böylece ulûm-ı tabîiyedeki sebeplerin maddi hadisâtattan ibaret olması fikrine erişmiş idik. Ulûm-ı tabîiyenin kanunlarının ne demek olduğunu izâh ettikten sonra bu kanunları aramak, bulmak için takip ettiği usûlü tedkik etmiştik. Ulûm-ı tabîiyedeki usûl, usûl-i tecrübedir, demiş ve tecrübeyi, intizariye ve ilmiye kısımlarına ayırıp, misalleriyle anlatmaya uğraşmıştık. Nihayet yalnız tecrübenin, kanun-ı tabîi keşfine kifâyet etmediğine ve binâenaleyh istikrâ-i ilmiye müracaat zarûri ettiğine karar vermiş ve bu istikrâ-i ilminin husûlünü iki bedîhiyenin kabulüne merbût bulmuş idik ki o bedîhiyeler de: 1) “Her hadisenin sebebi vardır.” ve 2) “Aynı esbâb daima aynı netâyic hâsıl eder.” kaziyeleri idi. Ulûm-ı tabîiye akabinde, ulûm-ı ahlakiyeden bahsetmiştik. Ulûm-ı ahlakiyenin iki evvelki mecmuaya nisbetle az takarrur etmiş ulûm-ı olduğunu yani bilcümle aksamında tahakkuk etmiş kavânîn bulunmadığını ve bu cihetle birçok itirazâta maruz kaldığını ve bu itirazların en kavî ve en mühimi de şimdiki kadar hallolunamayan mesele takdir ve ihtiyar olduğunu görmüştük. Ulûm-ı ahkaliyenin şu ‘adem-i takarrürle beraber, kavânîni aramak için, kabul edilecek usûlleri hususunda dahi ulemaca ihtilaf varlığını söylemiş ve bir dereceye kadar makbul olan usûl-i tarihiye hakkında biraz [21] tafsîlât vermiştik. Usûl-i tarihiye, ulûm-ı tabîiyedeki tecrübe-i intizariyenin hatalıca, kusurluca bir tatbiki idi.

Hatalı olmasının sebebi ise, hadisât-ı ictimaiyenin pek ziyade karışık bulunması idi. Binâenaleyh kavânîn-i tarihiye denilen hükümlere itimad-ı katide bulunmak caiz olmadığını, Stuart Mill'e tebeân iddia eylemiş idik.

Bütün taharriyâtattan ilm-i tarihin noksanlığı henüz tekemmül-ı tam hâsil edememiş olduğu neticesini çıkarmış idik.

Bugün, Efendiler! İnşallah bilhassa tarihten bahsedeceğiz. İlm-i tarihin tarifi olmak üzere söyle demiştik. “İlm-i tarih nev'î beşerin harekât-ı müşterekelerine ve hayat-ı ictimaiyeyi vücûda getiren her türlü hadiselere hâkim, kavânîni arar.” Bu, tarihin ilim olmak üzere tarifidir. Lakin alelade tarih, her zamanda her yerde okutulan, yazılan tarih hülâsa henüz ilim payesine erişemeyen tarih daha basit olarak şöyle tarif olunabilir: “Dünyanın ve nev'î beşerin ahvâl-i sâbıkasından bahseden fendir.”- Bu tarif Murâd Bey'indir. Daha şümüllü bir mana ile Sâmî Bey merhûm “vakâyi'-i mazinin zabt ve nakl ve rivayeti fennîdir” diyor. Demek ki alelade tarihin arzusu beşere taalluku olan vakâyi'-i maziyei bildirmektir; bunlar arasındaki münasebet-i umûmiye ve müstemirreyi göstermek değildir. Tabîr-i diğerle aralarında münasebet taharrî ve keşf edilecek vakâyi'-i öğretmek – yani kavânînin istintâcına muktezâ mevâdd-ı, eşyayı hazırlamaktır. Lakin kavânînin bulunabilmesi için, tarihin nakil ve rivayet ettiği vakâların doğru, hakiki olması lazımdır. Binâenaleyh ilim derecesine erişmek isteyen tarih, yalnız vakâyi'-i sahîheyi kabul ve nakleden tarihtir.

Tarih, ilm-i tarihin tekemmül etmemiş bir halidir; hal-i sabâvetidir. Doğruluğa, hakikatlığa dikkat etmezse hiç tekemmül edemez; hal-i sabâvette olmaya mahkûm kalır. İlim mertebesine erişmek isterse her günâ kayddan azade olarak, ancak hakiki vakâları nakletmeye çalışmalıdır. Bundan [22] gayrı maksada hizmet etmek bir hedefe varmak isterse, ilim maksadını, ilim hedefini gâib eder. Tarihin sûret-i telifi hakkında, şimdiye kadar birkaç türlü meslek türemiştir, bunların en meşhurları, meslek-i hikemî ve meslek-i naklidir.

Meslek-i hikemînin, icâd şerefi – malûmât-ı hâzıraya göre müerrihin-i İslâmiyeden İbn-i Haldûn'a râci'dir. (İbn-i Haldûn 732 sene-i hicriyesinde doğup 806'da vefat etmiştir.) Osmanlı ulemasından Abdurrahman Şeref Bey, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye* unvanlı tarihinin mukaddimesinde bu husûsa dâir şöyle diyor: "Hakîm-i zû fûnûn İbn-i Haldûn'un tarih fenninde açtığı çığır ki elyevm Avrupalılar nezdinde gayetle mergûb ve hikmet-i tarih ismiyle marûftur. – Havadis-i kevniye, tagayyürât-ı şe'niyyeyi tecârib ve müşâhedâta mütetâbi'den münbais bir kanun-ı nazariye tâbi' farz ederek vukû'âtının yalnız sûret-i cereyanını nakil ve hikâye ile iktifâ etmeyip esbâb ve netâyicini dahi taharrî ve istikzâ ve ahval-i câriyeden sûret-i atiyeye intikal eylemektir." Şeref Bey'in ifadelerinden İbn-i Haldûn'un, bu meslekte mevcut olduğu anlaşıldığı gibi, tarihteki meslek-i hikemî veya felsefinin, ilm-i tarihten ibaret olduğu da münfehim oluyor. Elyevm Bordeaux Darülfünûnu muallimlerinden Camille Julyan'ın 19'uncu asırda Fransa'da tarihin haline müteallik yazdığı bir eserinde, Fransız müverrihlerinin eserlerini tahlil ile meslek-i hikemîyi izah ediyor ki bundan da meslek-i hikemînin vakâyî'i-i tarihiyeden bazı kavânin çıkarmaktan ibaret olduğu görülüyor. Bu tarzda tarih yazanlar içinde en meşhûrları onuncu asır-ı hicriyede berhayat olan İtalya Siyasiyunu müverrihlerinden Makyavelli ile onbirinci asırda kesb-i iştihar eden Fransa hükemâ-i siyasiyesinden Montesquieu ve hem asrı olan İtalyalı Vico ve on üçüncü asırda yaşayanlardan Almanyalı filozof Herder, İngiltereli müverrih Buckle ve Fransalı müverrihinden Guizot'dur. Tarihteki meslek-i hikemînin tarif ve izahından [23] anlaşılıyor ki, bu meslek tarihin ilim olması halinde alacağı şekilden başka bir şey değildir. Zaten İtalyalı Vico, meslek-i hikemî ile yazdığı tarihine (İlm-i Cedîd- Scienza Nuova) namını vermiştir. Ancak şu fark var ki ilm-i tarih hakikiliği şüphesiz, herkes tarafından makbûl kavânini bulmuş olacak iken, meslek-i hikemî ile yazılan tarihlerde varlığı gösterilen kanunlar ilmi bir usûl ile keşfedilmemiş olduğundan, bir kısmının yanlışlığı vukû'ât ile sabit olmuştur. Bunun için olacak, Vico'dan başka müverrihler bu meslek üzere yazdıkları tarihlere ilim demeye ekseriye cesaret edememişler ve yalnız mübhem ve meşkûk manalı bir kelime, hikmet (ya felsefe) kelimesiyle kanaat eylemişlerdir. Zaten hikmet veya felsefe kelimesi ekseriya, pek kavî esaslara müstenid olmayan mütâlaât ve nazariyat devri devre denilmiyor mu?

Hülâsa, felsefi meslek üzerine yazılan tarihler, henüz yokluğunu geçen dersimizde isbata çalıştığımız ilm-i tarihin hatalı taslaklarıdır. Tarih-i felsefideki kanun-

lar, 'indî ta'mîmlerdir. Bu meslek ile tarih yazarların çoğu herhangi bir maksadla, evvelce tasvîr ettikleri nazariyelere delâil olmak üzere muvâfık vakâyî' arayıp, bulmaz ise ihtirâ' edip nazariyelerinin hakikiliğini isbata ve böylece kanun olduğunu ilana cesaret etmişlerdir. Bazıları ise az çok usûllü tecârib-i intizâriyede bulunarak pek noksanlı istikrâ-i ilmîler ile kanunlarını istidlâl eylemişlerdir. Lakin ekseriye, bu meslek, tarihi bazı makasid-i siyasiye ve ihtimâiyeye hâdim ederek, onun istiklalini ve binâenaleyh hakikiliğini gâib edermiş ve mesela Guizot *Hikmet-i Tarihiye* ile Fransa'daki Louis Philip tarzı hükümeti; ve uzmanın cemiyeti idare-i hükümet ve hayat-ı ictimâiyesine gâye-i hayali beşer olmasını iddiaya kalkışmış ve felâsife-i İştirâkiyyûndan Marx bütün tarihi, "Tarih cemiyetlerdeki muhtelif sınıfların mütemadi kavgasından ibarettir" nazariyesine âlât-ı isbât olmak üzere kullanmak istemiştir. [24] Buna mümâsil cesûrâne davalar ciddi müverrihlerin birçoğunu bu meslek-i hikemîden soğutmaya sebep olmuştur. Elyevm Sorbonne'da tarih muallimleri olan Leongulva ve Senibos *Tedkikât-i Tarihiyeyi Medhal* namıyla neşrettikleri eser-i müştereklerinin mukaddimesinde şöyle diyorlar: "Alekseser hikmet-i tarihiye denilip zaten bol bol mevcut olan kitaplar arasına bir kitap daha ilave etmek arzusunda bulunmadık çünkü esasen müverrih olmayan bazı mütefekkirler, tefekkürlerine madde olmak üzere tarihi almışlar ve böylece vukûât-ı tarihiyede "ayniyet" ve "kavânîn" aramışlardır. Ve hatta bazıları "insaniyetin tekemmülüne hâkim kavânîn keşfettiklerini" zanna ve tarihi ilim halinde tanzîm etmeye bile kalkışmışlardır. Bu vâsi' mebânî-i mücerrede, yalnız avâmî değil, havâssı bile büyük bir itimatsızlığa, emniyetsizliğe düşürüyor. En meşhur müverrihlerden Costel du Coulange bu tarzdaki tarihe, nefretle bakardı. Hikmet tarihine, yalnız malûmath, müdbir, şiddet ve sahte zekâ sahibi zevât tarafından istîmâl edilmediği için haklı olarak gözden düşmüştür. Binâenaleyh hikmet-i tarihiyeden haz edenler de, müte-neffir olanlar da agâh olsunlar ki kitabımız, onun üzerine değildir."

Şu anda, meslek-i hikemî nazar-ı itibârdan bir dereceye kadar sâkit ise de unutulmamalı ki ekser ulûm işte yalan yanlış nazariyeler, kanunlar ile başlamış; herkes biliyor ki iksîr-i azam, devâ-i küll, maâden-i hissiyesinin zî-kıymet madenlere tahvîlini aramakla şimdiki ilm-i kimya vücûda gelmiştir.

Binâenaleyh, meslek-i hikemî üzere yazılan tarihlerinin hataları ve noksanları varlığını ikrar etsek bile bu tarzın terakkîsi tekemmül ile ilm-i tarihin hâsıl olacağını da hatırdan çıkarmayalım.

* *
*

Tarihin sûret-i telifi hakkındaki meşhur mesleklerin ikincisi meslek-i naklîdir, demiştik. Bu, tarihin en eskiden beri malûm [25] olan sûretidir. Hint'in, Yunan'ın, Türklerin mebdeleri nihayetsiz eskilik karanlıkları arasında gâib olan doğru veya hayali hikâyeleri, rivayetleri hep bu meslek ile söylenmiş ve yazılmıştır. Herkes

arasında meşhur olan hikâyelerden başlayıp Vedalar, Odeissa ve İlyadalar, Kitab-ı İsrailiye, mevcut tarihi âsârın ekseri bu mesleğin numuneleridir. Tarihe hayli hizmet eden İbraniler, Romalılar ve hatta Araplar bu usûlden gayrısını bilmiyorlardı, diyebiliriz; - İbn-i Haldun Araplar için, yukarıda dediğimiz gibi, şereflî bir müstesnâdır.

Bu meslek ile eser telif eden müverrihleri de iki mecmuaya ayırmak mümkündür. Birisi her şeyi hiç tedkîk, tahkîk ve tenkîd etmeksizin doğru olsun olmasın, akla, hadisâta mukârin bulunsun bulunmasın işittikleri gibi nakledenlerdir. İkincisi vukû'u nakl olunan şeyleri tahkîk ve tenkîd edip ancak hakikat vukû'u kendince sabit olanlara tarihinde yer verenlerdir. Ekser tevârih, müelliflerinin ya büsbütün ihmal ve müsamahası veya hakikati bildikleri halde bazı makasîde mebnî ihfâ eylemeleri; yahut tedkîk, tahkîk ve tenkîdleri nâkıs olduğu halde fark edememeleri yüzünden birinci mecmuaya dâhil olurlar. Eski tarihlerin hemân cümlesi de böyledir; Medeniyet-i İslâmiyenin en parlak zamanlarında yazılan kitab-ı tevârih içinde bile ciddi bir tedkîk, tahkîk ve tenkîd ile kelime alınmış, hayalât ve evham hiç karıştırılmamışları kaç adede balığ olabilir? Cenâb-ı Taberî gibi ulemâ-i İslamın bergü-zidelerinden birinin yazdığı tarihe bile ne kadar esâtîr-i Acemiye ve İsrailiye yer bulmuştur! Bu birinci nev'-i tarihlerin çokluğuna bir sebep daha vardır, bazı müverrihin mahzû uslûb ve ifadelerine zîynet olmak ve o zaman meşhûr olan hikâye ve rivayetleri de aynı zamanda nakletmiş bulunmak için bizzat sıhhatine asla itimâd etmedikleri bazı vukû'ât muhayyileyi tarihlerinde zikretmişlerdir ki, elyevm bunun emsali müşahede olmaktadır.

Lakin son zamanlarda naklî tarz üzere yazılan tarihlerden istenilen [26] her şeyden ziyade sıhhattir. Müverrih, sıhgate kanaat-i tamme hasıl etmediği vukû'âtı asla nakletmemeli, etse bile kuyûdât ve şerâit ile zikr eylemelidir. Ancak bu sûrettedir ki rivayet-ı tarihiye esâtîr ve masallardan kurtulabilir. Ancak bu sûrettedir ki ilim olacak tarihe muktezî mevâd, yani vukû'ât ve vukû'ât-ı hakikiye hazırlanabilir.

Rivayet olunan vukû'âtın, fi el-hakika vâki' olup olmadığını tedkîk ve tahkîk etmek, rivayet olunmayan vukû'âtı keşfetmek için bilhassa 19. asr-ı milâdide *Usûl-u Tahrîr-i Tarîh*" diye tercüme edeceğimiz mecmua-i kavâid vücûda gelmiştir. İngiliz ve Almanların "Historian" tesmiye ettikleri bu kavâid üzerine Almanca, İngilizce ve Fransızca bir hayli asâr da neşrolunmuştur.

Bu kavâid hakkında bir iki söz söyleyebilmek için, evvel emirde, sûret-i telif-i tarihi ikinci bir nokta-i nazardan daha, ikiye ayırmak lazımdır.

* *
*

Efendiler, tarih felsefî veya naklî mesleklerinden biri intihâb edilerek, yazıldığı gibi, ya mevcut tarih kitaplarından kopya edilerek, geçirilerek toplamak yahut henüz kitab-ı tevârihde geçmeyen vukû'âtı taharri ve keşfedip yazmak sûretiyle

de ikiye ayrılır. Bunlardan birinci tarz ile yazılan tarih kitaplarına ikinci el ile yazılmış, ikinci tarz ile yazılanlarına ise birinci el ile yazılmış derler. Demek oluyor ki asıl tarih yazmak, tarihe hizmet etmek birinci el ile tarih telif etmektir; ikinci el ile yazmak mevcut ve malûm vakâyi-i tarihiyeyi bir kitaptan ikincisine yahut bir dilden diğerine nakletmekten ibarettir. İşte bu noktaya mebnidir ki hutbe-i iftitâhiyemizde şimdiki Türkler, tarihe hemân hiç hizmet etmediler; Murâd Bey gibi, Sâmi Bey gibi gayûr zatlar bile mevcut tarihi vatandaşları arasına neşretmekten başka bir şey yapmadılar, demiştik; bununla beraber, kemâl-i mesrûriyyet ile tebşîr edebiliriz ki şimâl Türkleri arasında birinci el ile yazmak veyahut [27] yazılacak tarihe mevâdd toplamak teşebbüsünde bulunanlar tek tük görülmeye başladı. Mesela Şahâbeddîn el-Mercân Bey'in *Müstefâd el-Âbbâri* ile Rızâ Kadînin *Asârı* bu nev'dendir.

Efendiler bu nev'-i asâra, herkesten ziyade bizim ihtiyacımız var; çünkü Türk tarihi pek noksanlıdır. Pek az işlenmiştir; pek çok sa'y ve gayret bekliyor. Osmanlı Türkleri arasında, ciddi olarak Türk tarihini telife kalkışan veya buna hizmet edecek mevâd, asâr cem'ine çalışanlar pek az oldu.

Necib Asım Efendi Garb asârından istifade ederek buna bir hayli çalıştı ise de, el-yevm Devlet-i Osmaniye'nin tuttuğu tarz-ı siyasete muvâfık görülmediği için olacak, tarih olmaktan ziyade işlenmemiş mevâd, asâr unvanına layık Türk tarihinin ancak birinci cildini neşrettirebildi.

Resmen veya gayr-ı resmi olarak teşekkül etmiş "Türk Tarihi" cemiyetleri ise, Türk devlet-i müstakilesinde hiç yoktur! Ne diyelim, Türklerin talihsizliği!

Efendiler! Tarihin vücûdu-ı saadet-i millet için lüzumunu beyan ve teşrihe kalkışacak değilim. Bir kere etrafınıza bakar ve bilcümle milletlerin tarih-i millilerini, ikmâl ve tashih için ettikleri sa'y ve gayreti görürsünüz. Elbette bunların beyhûde olmayacağını anlarsınız. Her yerde, her millet içinde, birçok eşhâs, bütün hayatlarını bu ilme vakfetmişlerdir: Bir kısmı münferiden çalışır; bazıları daha sühuletle maksada erişmek için cemiyetler, encümenler teşkil ederek karışır. Bazı hükümetler bu sa'yın bu gayretin millî bir iş olduğunu bildikleri için, bizzat cemiyetler ihdâs eylerler; veyahut mevcut cemiyetleri himaye edip her nev' muavenetlerini bezl ederler.

Elbette bu sa'y, bu gayret beyhûde değildir!

Biz Türk ve Tatarlar kendi tarihimiz için hemân hiç çalışmıyorsak [28] bile, şükürler olsun ki dünyada bizim tarihimize, Türk tarihine çalışanlar büsbütün yok değildir. Bunlar da alelumum Şark tarihiyle iştilal eden Avrupalılar, müsteşriklerdir.

Müsteşriklerden, bilhassa Türk lisânları ve tarihinde ihtisası olanlardan ismi pek marûf olanlar, Fransız Abel Remurat, Leon Kahun, Alman Hammer, Ruslaşmış Alman Radloff ve Macarlı Vambery. Müşârün-ileyh hem tarihimize,

hem lisânımıza hizmet etmektedirler. Mesela Rudolf cenâbları hala Türk lisânının mükemmel bir lügatini neşretmektedir. Vambery hazretleri, muhtelif Türk lehçelerinin yekdiğerine derece-i kurbiyetlerini meş’ar, mükemmel bir lügatçe vücûda getirmiştir.

*   *
*
*

Efendiler! Şimdi birinci el ile tarih yazmak kavâidi hakkında bir iki söz söyleyelim:

Tarihi birinci el ile yazmak, yukarıda söylemiştik ki henüz kitab-ı tevârihte mestûr olmayan vukû’âtı yazmak demektir. Lakin hiç yoktan bir şey yazılamaz. O vukû’âtı bilmek için asâra, vesâike ihtiyaç vardır. Sunûf-ı âdâdiyeye mahsus tarih kitapları mukaddimelerinde gördüğünüz vecihle, asârın envâ’ı, yazılmış veya sırf şifâhî intikâl eylemiş veyahut imal ve binâ edilmiş nev’leri vardır. Bunların en mühimi, yazılmış ve yapılmış nev’leridir. Asıl bunlar vesâik-i tarihiyedir; mamafih rivayat-ı şifâhiyeden dahi istifade mümkündür.

Her nev’-i asârdan istifade ile tarih yazacak adam mutlaka asâr-ı mezkureyi “Usûl-ı tenkîd” ile yaklaşarak delalet ettikleri vakâyî’-i hakikiyeyi bulmaya çalışmalıdır.

Asâra “usûl-ı tenkîd” ile yaklaşmak demek, asâr-ı ‘atika veya asâr-ı mazbûta ise onların mevsûkiyyetini, fi el hakîka da’va edilen zamanda yapılmış veya yazılmış, asâr-ı menkule ise zamanca olan mevsûkiyetinden [29] gayrı muhteviyatının haklığını yani hakiki bir vakâyî mi gösteriyor, yoksa kasden gayr-i sahih bazı şeyleri mi bildiriyor, bu hususu tahkîk etmek demektir. Sûret veya tenkîd hakkında tafsîlât vermekten, şimdilik sarf-ı nazar ederek ancak usûl-u tenkîdde en çok işe yarayan mukayese-i asâr olduğunu söylemekle iktifâ ederim.

Şimdi bakalım, birinci elle veya ikinci elle tarih yazacaklara lazım olan ulûm nelerden ibarettir? – Ekser tarih kitapları mukaddimelerinde “ulûm-ı muavene” unvanıyla tarihe muavenet edecek malûmat zikrediliyor. Biraz mühimce sayılan bu malûmat-ı tarihinin birinci elle yahut ikinci elle yazıldığına yahut tarih yazılmak maksadı olmayıp, sırf tarih okunduğuna veyahut tadrîs olunduğuna göre değışir: vakâyî’-i mâziyeyi öğrenip fâidelenmek için tarih okuyacak adama bilinmesi lazım gelen şeylerle, birinci elle tarih yazana bilinmesi muktezî malûmat, hiç de aynı değildir.

Birinci el müverrihine bilmesi icâb eden malûmat hakkında Leongulva ve Senibos usûl-ı tahrîr-i tarihe dair yazdıkları eserlerinde şöyle diyorlar: “Farz ediniz ki bir eser ele geçirdik. Eğer onu okuyamazsak ne işimize yarar? Mesela Napolyon’a kadar hiyeroglifle yazılmış asâr-ı Mısıriye huruf-u meyyîde idi. Bu halde ilk lazım şey meşğûl olunacak zamanın yazılarını okuyabilmektir...”

“Farz edelim ki eseri okuduk. Eğer manasını bilmezsek, nasıl istifade edebiliriz. Mesela eski Kambiyoch hutûtu okunabilmiş ise de hiçbir manası anlayılamamış olduğundan, okunmasından şimdiye kadar hiçbir fâide çıkmamıştır. Bu halde yalnız okuyabilmek değil, manasını anlayabilmek de lazımdır... Eseri anladık da, lakin onun sıhhat-i mevsûkiyeti katiyen malûmumuz olmazsa, yine işimize yaramaz. Bu halde asârın mevsûkiyetini teferrûs edebilmek de muktezîdir...”

[30] Demek oluyor ki fenn-i köhnehânî (paleographçe et epigraphie) ilm-i lisâna (philologie) ve fenn-i teftîş-i buruvât (diplomatiq) bilinmelidir.

“Yalnız bunlar kifayet etmez, tarih-i edebiyat, fenn-i asâr-ı atika, fenn-i meskûkât ve fenn-i alâmet de bilinmek lazımdır.”

“Lakin bu muhtelif kanunu her zamanın ve her mahallin tarihini yazacaklar için bilmek labüd değildir. Mesela tarih-i muâsıra dair yazacaklara fenn-i köhnehânî'nin hiç lüzûmu olmaz. Umûmî olarak şunu demek mümkündür ki müverrih olacak kişi malûmat-ı umûmîyeyi tâliyeden başka tarihini yazacağı zamana müteallik asârı anlamak ve tenkîd edebilmek iktidar ve malûmatı haiz olmalıdır.”

“Bir de, zamanımızdaki elsene-i mütefekkiyeden hiç olmazsa ikisini mükemelen (Fransız söylüyor, kendi lisâniyle üç olur) bilmelidir.”

Tarafımızdan buna ilave olunacak bir şey var ise, o da coğrafyaya da biraz yer bırakmak lazım geldiğini ve çünkü vukû'atı tahkîk edilecek mahalli iyice bilmek, birçok müverrihlerce sabit olduğu üzere vukû'atı daha iyi tahkîk etmeye hayli hizmet ettiğini söylemekten ibarettir.

İkinci elle tarih yazacak kimseye ancak çok ve iyi lisân bilmek lazımdır ki muhtelif eserlerden okuyup iktîfâ edebilsin.

Tarihi öğrenmek maksadıyla okuyana ise ancak malûmat-ı umûmîye-i tâliye bilmek zarûridir.

* *
*

Efendiler, tarihi, sûret-i tahririni ve tarihin muavinleri olan malûmatı gözden geçirdik, şimdi tarihin sûret-i tadrîsi nasıl olmak iktizâ edeceğini yani pedagojiyi tarihîyi muhtasaran tedkîk edelim:

Tarihin tadrîs usûlü, tadrîsi olunan mekâtibin derecesine göre ikiye ayrılır. Mekâtib-i 'âliyede pedagojiyi tarihî, mekâtib-i âdâdiyedekinden farklı olmak mecburiyetindedir.

[31] Gerek mekâtib-idâdiyede, gerekse mekâtib-i 'âliyede, tarih tadrîs zımında muhtelif usûller takip edilmiş ise de, bizim Türk mekteplerinde 'âliyesinde de idâdiyesinde de ekseriyetle mer'î olan usûl, elyevm tamamen itibârdan düşmüş

olan usûldür ki o da sırf vakâyi'î ezberden hikaye edip yahut bir kitaptan vakâyi'î aynen okuyup, talebeden hikaye edilen veya okunan vakâyi'î'nin ezberlenmesini istemekten ibarettir. Her dereceden olan Türk mekâtib nizâmiyesinde bu usûlden gayr-ı usûlün ta'kib edilmediğini pek çok zaman gâîb etmek mukâbiline görmüş öğrenmiştir. Bu usûl bir zamanlar diğer milletler mekteplerinde de böylece câri idi ve hala da asârı büsbütün silinip bitmemiştir.

Netâyic-i müfidesi pek az olan bu usûl terk edildiği halde, hangi usûl ta'kib edilmelidir?

Evvelâ mekâtib-i îdâdiyeyi ele alalım: pedagojiyi tarihîden kemâl ihtisâs ile bahseden muallim Senibos, bu bâbda şöyle yazıyor: "Tarihin usûl-i tadrîsi husûsunda hallolunacak mesâil şunlardır; Tarihînin tadrîsinde hangi maksad ta'kib olunmalıdır? – (Senibos'un vaz' ettiği mesâil pek çok ise de birinci en ehemmiyetli zan eylediklerimizi söyleyeceğiz.) Şâkirdin ta'liminde tarihin ne hizmeti olabilir? Tarihin muhtelif aksamına, tarih-i millî veya umumîye tarih-i kadîm veya cedîde vakâyi'î harbiye ile, sanat, edyân, 'âdet, hayat-ı iktisâdî bâhis kısımlara ne derecelerde ehemmiyet verilip, hangi kısmı tafsîl, hangi kısmı ihtisâr olunmalıdır?"

Efkâr-ı umûmiyeden vukû'âta geçerek mi, yoksa vukû'attan efkâr-ı umûmiye istihrac eyleyerek mi, tadrîs edilmelidir? Ve bu efkârı muallim bizzat mı söylemeli, yoksa talebeye mi buldurmalıdır? Ne gibi alât tadrîsi isti'mâl edilmeli, tadrîs kitapları nasıl olmalı, resim ve haritalara tadrîs esnasında ne kadar ehemmiyet verilmelidir? Ve nihayet [32] şâkirdin bilfiil taallüme iştirak etmeyip sırf söyleneni tekrar eder, bir nev'-i tuti olmaması için ne yapılmalıdır?" Efendiler, pek mühim olan mezkûr suallere tafsîlen cevap vermeye kalkışırsak birkaç dersi buna hasretmek lazım gelir. Ancak bazı muhtasar cevaplarla iktifâya mecburuz.

Tarih ahlak dersi, vatanperverlik, milletperverlik sabâğı vermek maksadıyla yahut sırf vakâyi'î hakikiye-i maziyei öğrenmek kastıyla tadrîs olunabilir. Vatanperverlik ve hükümete sadakat ve muhabbet öğretmek usûlü Almanya'da ve onu taklid eden Rusya'da pek mer'îdir.

Lakin Senibos'un kavlince, tarih tadrîsindeki maksad sırf vakâyi'î hakikiyeyi öğretmek olmalıdır. Zira diğer bir maksat ta'kib olunursa, - nitekim olunan yerlerde görünüyor. - hakâyın tahrîfine ve böylece tarihe hayatta mecbûriyet hâsıl olur.

Terbiye-i umûmiyede tarihin şâkirde olan hizmeti, cemiyetin ne olduğunu, misalleriyle öğretmek, hâdisât-ı ictimâiyeyi göstermek, muhtelif teşkilât-ı ictimâiyeyi bildirmek, bunların arasındaki ihtilâfât ve müşâbeheleri fark ettirmek ve beşeri olan her şeyin tahavvülünü, tebeddülünü, faniliğini anlatmak, böylece terakkî ne demek olduğunu ve her nev' tebeddülünden, tahavvülünden, tekâmülden akılsızca korkmamak lüzûmunu derk ettirmektir. - hülâsa şâkirdi hayata 'alel-husûs hayat-ı umûmiyeye, hayat-ı ictimâiyeye hazırlamaktır.

Binâenaleyh pedagojiyi tarihinin kaidesi, hadisât-ı ictimâiyenin ne olduğunu ve nasıl tahavvülünü, tekâmülünü anlatacak mevâdd ve usûller bulmak olacaktır. Malûm bir vakâyı nakl etmezden evvel, bunun hayat-ı ictimâiyeye müteallik neyi öğreteceğini ve onu öğretmek için vesâitin mevcut olup olmadığını kendi kendinden sormalıdır. – İşte tarihin hangi kısmı intihâb edilmesi hakkında bu bir mizan olabilir. Efkâr-ı umûmiyyeyi, bizzat şâkirdten istihrâc ettirmek, şâkirdlere ta'limde daha faâlâne bir vazife yükletmek demek olacağından şâyân-ı [33] tavsiyedir.

Âlât-ı tadrîsiye, her şeyin tadrîsinde en mühim bir kısımdır. Zaten bir Türk şâiri "Tahsil-i kemâlât kem âlât ile olmaz" demiyor mu? Âlât-ı tadrîsiye hususundaki sözlerim kısmen malûm Senibos'un kitabından aynen tercümedir:

"Tarih, birçok vakâyî' bilmeyi icâb ettirir. Yalnız kendi ifade ve takririne, kara tahtaya ve mevcut muhtasar tarih kitaplarına müftekir kalan tarih muallimi, metin ve kamussuz Latince muallimi gibidir. (Biz Arapça muallimi diyebiliriz). Şâkird ise, nasıl ki Latince için kelimelere ihtiyacı var, aynı vecihle tarih için vukû'ata muhtâcdır.

Vukû'ât ya resim olarak, ya kitap olarak bulunabilir. Resimler bilhassa maddi eşyayı gösterebilirler, yani herhangi bir cemiyetin medeniyet-i maddiyesini bildirirler. Bunun içindir ki Fransa'da, Almanya'da ve hatta Rusya'da tarihi atlaslar yapılıyor.

En büyük müşkülât talebenin elinde bulunacak kitaplardadır. Eski cemiyetleri, hayat-ı hariciye ve dâhiliyeleri ile gösterecek asıl kitaplardır. Bu kitaplarda, vukû'ât ve esbâbını, âdetleri, teşkilât-ı ictimâiyeyi gösterecek hutût-ı esâsiye mevcut olmalıdır; yani bol bol hikâyât, tavsifât ile biraz da efkâr-ı umûmiye bulunmalıdır.

Şâkirdleri bilfiil ta'lime iştirak ettirmek için, resimleri, hikâyeleri, tavsifâtı teşrih ettirip, vukû'attan tabâyî' istihraca çalışmalıdır. Şâkirdândan resim, kroki, cedâvil-i zamaniye istenebilir. Keza muhtelif cemiyetlerin mukayesesi vukû'ât-ı malûmenin arasındaki teselsül buldurulabilir.

Efendiler, Mösyo Senibos'tan istifâde ile söylenen sözlerimde görüyorsunuz ki vuzûh ve kat'iyet pek azdır. Bu ise, zaten tarihteki [34] usûl-i tadrîsin Fransa idâdiyelerinde bile pek mükemmel tanzim edilmediğindedir.

Hülasatû'l-hülasa olarak şunu diyebiliriz ki, şâkirdi yormaksızın ve bilfiil iştirâk ettirerek, tarihi öğretmelidir.

* *
*

Mekâtib-i 'âliyedeki tarih tadrîsâtına gelelim: Bu sefer muallim Leongulva'ye müracaat edeceğiz. Bu usûl iki söz ile ifade olunabilir: Bizzat tarihi pek az tadrîs etmek; vukû'âtı aramak, tarihi yazmak usûllerini öğretmek, tarihe muâveneti olan

fünûnu okutmak ve asıl talebeye bilfiil vukû'âtı aratmak, keşfettirmek ve tarih yazdırmak. Mekâtib-i 'âliyyede tarih bir başka maksad için değil, mahzen tarihe hizmet için, vukû'ât-ı maziyeden bilinmemiş, keşfolunmamışları bulmak ve âleme bildirmek için tedris olunmalıdır; daha doğrusu mekâtib-i 'âliyyede muallim ve talebe tarihe hizmetle vakit geçirmelidir.

Son

Kaynakça

- Adıvar, Abdülhak Adnan (2012). *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul.
- Batuhan, Hüseyin (1996). *Bilim ve Şarlatanlık*, İstanbul.
- Demir, Remzi (2007). *Philosophia Ottomanica*, Cilt 3, Ankara.
- Ronan, Colin A. (2003). *Bilim Tarihi*, çev: Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu, Prof. Dr. Feza Günergun, Ankara.
- Temir, Ahmet (1997). *Yusuf Akçura*, Ankara.
- Ülken, Hilmi Ziya (1999). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul.